

פרשת לך לך יעל מאלי

יהודי עם מזוודה

אברהם אבינו, העולה הראשון, נצטווה ללכת אל הארץ – ועם ישראל לדורותיו הלך בעקבותיו והלך גם בשבילים אחרים. לאן הולכים עכשיו?

"פתאום קם אדם בבוקר ומרגיש כי הוא עם ומתחיל ללכת". משפט אופטימי ונהדר כתב אמיר גלבץ בשירו הידוע. האם הוא בא לתאר באופן פיוטי את הדרך שבה התגשם החזון הציוני? נראה שהשיר טומן בחובו דווקא את הדיאלקטיקה הנעוצה בקשר המיוחד שבין עם ישראל לארצו.

כבר בעת העתיקה הוגדר עם ישראל דווקא באמצעות הריחוק שלו מארצו. כך למשל תיאר אותו המן הרשע: "יִשְׁנוּ עִם-אֶחָד מִפְּזֵר וּמִפְּרֵד בֵּין הָעַמִּים, [...] וְדַתִּיהֶם שְׁנוֹת מִכָּל-עַם" (אסתר, ג, ח). הנוצרים העמיקו את התיאור ודימו את עם ישראל לקין שה' קילל אותו, גירש אותו מעל אדמתו והפך אותו לנע ונד בארץ. לפי השקפתם, היהודים אשמים במותו של ישו והם נענשו בגלות ובנדודי נצח בין האומות. דימוי "היהודי הנודד" תיאר בעיני הנוצרים מציאות היסטורית ועונש דתי הכרוכים זה בזה.

"העם ללא ארץ" חלם תמיד על שיבת ציון. משאת נפשנו הקולקטיבית הייתה למצוא מנוח לכף רגלנו, אך לאורך כאלפיים שנה לא הצלחנו להפסיק לנדוד. ייתכן שכדי להגשים את החלום היינו זקוקים לרגע של "פתאום" שבו נקום ונלך אל ארץ אבותינו.

העולה הראשון הוא אברהם אבינו. בהליכתו אל עבר הארץ המובטחת כבר טמון הקוד הגנטי של תהליך שיבת ציון. כדי שעם ישראל ישוב לארצו, צריך להתקיים שילוב בין גורמי דחייה לבין גורמי משיכה: בין שלילת הגלות לבין שאיפה עמוקה להגיע לארץ, המשולבת באמונה שהחיים בארץ יהיו טובים יותר מאשר בגולה. נראה שאברם העברי החל את מסעו אל ארץ כנען כבריחה, כפי שביאר רמב"ן בפירושו לבראשית יב, ב: "אבל הטעם, מפני שעשו אנשי אור כשדים עמו רעות רבות על אמונתו בהקב"ה, והוא ברח מהם ללכת ארצה כנען ונתעכב בחרן". רק בשלב

השני של המסע קיבל אברהם את הצו האלוהי והלך בעקבותיו: **"וַיֹּאמֶר ה' אֶל אַבְרָם, לֶךְ לְךָ מֵאֶרֶץ וּמְמוֹלְדֹתְךָ וּמִבְּיַת אָבִיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲרָאָךְ, וְאָעֲשֶׂה לְגוֹי גָּדוֹל וְאַבְרָכְךָ וְאֶגְדְּלָה שְׁמֹךְ, וְהָיָה בְּרָכָה" (בראשית יב, א-ב).**

ועדיין טורח הכתוב להדגיש את הקושי שבתהליך הפרידה מארץ, ממולדת ומבית אב. הכתוב אינו מעלים מאתנו את הקשיים של העולה הראשון, אברם העברי, ומי כמונו יודע שהקושי ממשיך לתת בנו את אותותיו.

שירו של נתן אלתרמן "על הילד אברם", המספר על ילד יהודי יתום בתום מלחמת העולם השנייה, מקשר בין גזרת היהודי הנודד לבין הבטחת ה' לאברם. אלתרמן מציג בבטחה את ארץ ישראל כפתרון יחיד לעם היהודי הנרדף ב"ליל מאכלת ודם".

אז בליל השלך הס
ונרח הועם,
ומול ברק פגיונות שוחרים לציד,
היה דבר אדני אל אברם. אל אברם
הישן בפרוזדור הבית.

לאמר: אל תירא
אל תירא, אברם,
כי גדול ועצום אשימך.
לך לך, דרך ליל מאכלת ודם,
אל הארץ אשר אראך.

לך לך דרך ליל מאכלת ודם
כתיה, כתולע, כצפור.
מברכיך אני אברך, אברהם,
ומקלליך אאר.

תמיד במסע

מאיר פיצ'חדזה (1955–2010) נולד בגיאורגיה ועלה עם משפחתו לישראל בשנת 1973. ימי ילדותו היו מלווים בסבל ובמחסור. בראיונות עמו ציין שאינו מתגעגע כלל לחיים בגיאורגיה. בארץ זכה פיצ'חדזה להערכה רבה וציווריו נמכרו היטב. אולם מעבודותיו עולה תחושת תלישות וקדרות. הוא הרבה לצייר מזוודות וספרים ישנים, דמויות משפחתיות, סמלים ונופים זרים. הנופים הדמיוניים המנוכרים, שאינם דומים לנופי גיאורגיה וגם לא לנופי ישראל, ביטאו תחושה של ניתוק מארץ המוצא כמו גם מארץ היעד, תחושה העומדת בבסיסה של חוויית ההגירה.

בציוור "דיוקן עצמי עם מזוודות" נראית דמות האמן פוסעת קדימה על רקע נוף דמיוני. ארשת פניו קודרת, והוא נראה שקוע במחשבות. שתי ידיו אוחזות במזוודות ישנות, ואחת מהן גם מהדקת אל חזהו ספרים עבי כרס. מאחורי הנוף הכהה בוקע באופק אור, ספק זריחה ספק שקיעה. גם ראש האמן והחפצים שבידיו שטופים אור; אך אור זה נראה כאילו הוא בוקע מן הראש עצמו ומן החפצים, ולא ממקור אור חיצוני.

המזוודה עשויה לסמל את המסע החיצוני של האמן המהגר, כמו גם את נדודי העם היהודי כולו. הספרים אף הם משמשים אטריבוט מובהק ל"עם הספר". היהודי אינו נודד עם רכוש פיסי אלא עם נכסי צאן הברזל שלו: התורה ואהבת הלימוד. הספרים ממוקמים במרכז הקומפוזיציה ומוחזקים קרוב ללבו של האמן. הראש המואר מרמז על מסע פנימי שהאמן חווה במקביל למסעו הגיאוגרפי.

האמן הולך מארץ לא נודעת אל עבר מקום לא ברור, כשהוא נושא עמו את מרכיבי הזהות שלו, ספריו, מחשבותיו ורכושו הדל. נראה כי לדידו של פיצ'חדזה מולדת אינה מקום פיזי, בוודאי לא ארץ ישראל, ונראה שגם לא גיאורגיה. הוא מייצג את היהודי הגלותי שאינו מוצא מנוח ונחת בארץ המובטחת. המולדת שלו היא עולם התרבות והרוח.

בספרו המטלטל "אל תשלח ידך אל הנער" מתאר הרב ישראל מאיר לאו את מזוודת הנדודים שלו:

ב-1945.2.6 היינו בין הראשונים שיצאו מבוכנוולד ברכבת לצרפת [...] חייל אמריקאי תרם לי מזוודה קטנה ישנה [...] והיא מלווה אותי עד היום. איתה עליתי לארץ, איתה נדדתי בין מוסדות הלימוד השונים, וכשנישאתי – והמזוודה כבר הייתה מרופטת כדבעי – ביקשה אשתי לסלקה, אך אני סירבתי בתוקף: "**זה הבית שלי**", הסברתי לה והעליתי אותה לבוידעם. [...] כעבור חמש שנים [...] עברנו לדירה מרווחת יותר [...] נזכרתי ששכחתי את המזוודה בבוידעם. עליתי 75 מדרגות, טיפסתי לבוידעם ומצאתי – רק את הידית. המזוודה התפוררה כולה. [...] המזוודה אמנם איננה, אבל תמונתה שוכנת כבוד בסלון ביתי. קיבלתי אותה מאלי ויזל אשר השתחרר עמנו מבוכנוולד.

[...] אני מצולם שם עם המזוודה. בן שמונה, שיני החלב שלי רקובות, **ואושר גדול על פניי**. מכיוון שלא היה לי מה ללבוש, פרץ מישהו למחסן הבגדים של המחנה, שבו היו מדי ההיטלר-יוגנד. בלית ברירה הלבישו לי את המדים הללו, שהיו גדולים עלי וכל-כך לא מתאימים. [...] מאז, בכל עת שאני יוצא מביתי, אני מביט בתמונה הניצבת בכניסה, מימין לדלת: ילד לבוש במדי הנוער ההיטלראי, על השרוול

המילה המצמררת "בוכנוולד", המזוודה והרובה. מצד שמאל, קבועה בדלת המזוזה. מהשמאל והימין הללו מורכב עולמי. אני מביט בתמונה, והיא אומרת לי כל פעם מחדש: ישראל, מוטלת עליך משימה: להצדיק את הצלתך ואת קיומך, להיות שליחם של אביך, אמך ואחייך הטבוחים ולהמשיך את השושלת".^[i]

ישראל מאיר לאו בן ה-8 עוזב את מחנה הריכוז בוכנוולד. ברקע אחיו נפתלי לאו-לביא בניגוד למזוודה של פיצ'חדזה, המבטאת תלישות ונדודים, המזוודה של הרב לאו מסמנת את היעד ואת הייעוד.

שם או שם או כאן

אבנר בר חמא, "והכנעני אז בארץ", 2007. תצלום מטופל; מיכאל סגן-כהן, שם (דיפטיך), 1982, אקריליק על בד, 41X25 ס"מ. אוסף פרטי, ירושלים

היצירה השנייה שנתבונן בה היא תצלום מטופל. **אבנר בר-חמא** נולד במרוקו ב-1946, ועלה לישראל בשנת 1956. הוא אמן ישראלי רב-תחומי, אשר עבודותיו, שחלקן נושאות אופי פוליטי, מוצגות בארץ ובעולם. בר-חמא נטל תצלום של הדיפטיך "שם", מאת מיכאל סגן-כהן, ובנה לו הקשר חדש. ליצירה החדשה קרא "והכנעני אז בארץ" (2007).

נתייחס תחילה לעבודה המקורית של סגן-כהן. דיפטיך הוא כינוי לשני לוחות שטוחים המחוברים באמצעות ציר. יצירות בתבנית דיפטיך שימשו בכנסיות, ולרוב הן בעלות משמעות דתית. סגן-כהן בחר בתבנית הדיפטיך ליצירה שלפנינו.

הלוח הימני צבוע בכחול שמיים ועליו מצוירת כף יד קמוצה המושיטה קדימה את האגודל ואת האצבע המורה. האצבע כמעט נוגעת בציר האנכי ובקו האופק המחלק את הלוח השמאלי לשניים. הלוח השמאלי מחולק באופן סכמטי ל"שמיים" ו'ארץ', והמילה "שם" כתובה עליו פעמיים: פעם באותיות דפוס מסורתיות וגדולות, הממלאות את הקנבס, ופעם באותיות כתב קטנות יותר. המילה אינה מנוקדת, ולא ברור אם יש לקרוא "שם" או "שם".

היצירה מציגה מערכת של זוגות המנהלים ביניהם שיח דיאלקטי: שני בדים מרכיבים את הדיפטיך, בְּאֶחָד דימוי מטונימי, שתי אצבעות מורות כיוון, ובשני טקסט על רקע נוף קונקרטי, מילה זהה הכתובה בטיפוגרפיות ובגדלים שונים.

מיכאל סגן-כהן (1944–1999), צייר וחוקר אמנות, הרבה להשתמש ביצירותיו בדימויים מן המקרא. עבודותיו משלבות אמנות מושגית ויחסי דימוי-טקסט. שימוש באותיות עבריות נוסך ביצירה אופי יהודי. העובדה שהמילה אינה מנוקדת, וכתובה בשני אופנים שונים, מזמינה ריבוי פרשנויות המאפיין את המקורות היהודיים.

נראה שסגן-כהן רצה ליצור עמימות אצל הצופה. האם האצבעות מורות על "השם", ה', שנמצא בשמיים ובארץ ומלוא כל הארץ כבודו? האם הן מרמזות כי ניתן לעבוד את ה' בכל מקום? המילה "שם" עשויה גם לציין 'קריאת שם'. העולם נברא במאמרות, והפעולה הראשונה שעשה אדם הראשון הייתה ללכת בעקבות בוראו ולקרוא שמות לכל בעלי החיים. "שם" מגדיר ממשות. מתן שם למקום, לחיה, לאדם או לחפץ יוצר זיקה בין הקורא בשם לבין האובייקט.

הנוף ההיולי בלוח השמאלי, המתאר רק שמיים, ארץ וקו אופק המפריד ביניהם, מרמז על תיאור בריאה. האמן יוצר מתח בין הצבעה באמצעות דימוי מטונימי של יד מוחשית, המסמלת אדם, לבין מה שמצביעים עליו, המילה "שם" שהיא תיאור מופשט המונח על גבי נוף סכמטי. הפער בין המוחשי למופשט מרמז על האל הבלתי מושג, שמלוא כל הארץ כבודו, אבל הוא בלתי ניתן לתפיסה.

ואולי הכוונה היא ל"שם". האצבעות מורות בבטחה אל עבר מקום מסוים. האם הוא ארץ ישראל? כלל לא בטוח. כי כיוון מערב (שמאל), באמנות היהודית בכלל ובאמנות של סגן-כהן בפרט, מצביע בדרך כלל אל עבר העולם המערבי, ובפרט אל עבר ארצות הברית שבה חי האמן שנים אחדות. הכיוון מתעתע במיוחד, כי דווקא

עבודה זו נוצרה בשנים שבהן שהה האמן בניו יורק והרבה לעסוק בקשר שלו לארץ ישראל. נוסף ש"שם" הוא שמו של אבי הגזע השמי, שבני אברהם נמנים עמו. ואולי, היות שהמילה "שם" כתובה בפעמיים, "שם" אחד מתכוון לה' (שאחד משמותיו הוא 'מקום'), והאחר – לתיאור מקום?

כאשר סגן-כהן מדגיש את המילה 'שם', נשאלת השאלה: איפה ה'כאן' שלו? היצירה מתכתבת עם השאיפה הציונית לנורמליות. לבית, לשדה ולכרם. השאיפה לנורמליות טומנת בחובה יצירה של קשר לאדמה המנותק מהציווי האלוקי. מנותק מהקדושה. ריבוי הפנים שהיצירה הצנועה הזו מציעה מאפשר מרחב גדול לשיח על אודות הקשר שבין אדם לאלוהיו ובין ישראל לארצו.

*

בר-חמא הציג ליצירתו של סגן-כהן פירוש בעל אופי פוליטי. את הדיפטיך המצולם של סגן-כהן הניח בר-חמא על גבי רקע מצולם שרובו שמיים מעוננים, ובתחתיתו נוף עירוני מוחשך. זהו נוף ישראלי שצילם בר-חמא. מעל לצילום העבודה של סגן-כהן, על רקע השמיים, הוסיף בר-חמא את הפסוק "לֶךְ-לְךָ מֵאַרְצְךָ וּמִמִּלְדָּתְךָ וּמִבֵּית אָבִיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָרְאַךָ" (בראשית יב, א). האותיות התכולות משתלבות ברקע השמימי. בשוליים התחתונים של השמיים הוסיף בר-חמא באותיות תכולות המתמזגות עם צבע העננים ציטוט מהמשך אותו פרק בבראשית, "וְהִכְנַעְנִי אֶזְבָּאֶרְךָ" (בראשית יב, ו). שני הפסוקים ממחישים את המתח שבין ההבטחה השמימית לבין מימושה כאן על פני האדמה. האמן רומז בעבודתו לקונפליקט הישראלי-פלסטינאי.

עבודתו של סגן-כהן מרחפת בשמיים. חוקר האמנות דוד שפרבר רואה ביצירה של בר-חמא אמירה פוליטית המתווכחת עם יצירתו של סגן-כהן ומצביעה על 'כאן', על פני האדמה הזו, במקום על ה"שם" הגלותי של סגן-כהן. לדבריו, "בהומאז' שיצר מכוון בר-חמא לעבר מקומיות ישראלית על בסיס יהודי-ציוני שבו 'מקומו של עולם', אלוהים, ארוג לתוך המקום הקונקרטי ברוח הציונות הדתית שאליה בר-חמא משייך את עצמו. ה'שם' הופך ממסמן של כמיהה החוצה, או שאיפה למרחבי נדודים, למסמן של שאיפה ארצה. האצבע שיצר סגן-כהן מצביעה בעבודתו של בר-חמא לעבר ה'כאן' הקונקרטי שלו – ארץ ישראל בכלל ומדינת ישראל בפרט".

[ii]

בר-חמא מוסיף בתחתית העבודה את הפסוק "והכנעני אז בארץ...", ואף מכנה בשם זה את היצירה כולה. בכך הוא חושף באומץ את ההתמודדות הפוליטית של העולים בכל הדורות, החל באברם העברי וכלה בעולים החדשים בני ימינו אלה, עם תושבי הארץ. הרובד הפוליטי מאזכר באופן סמוי את דעותיו הפוליטיות של סגן-כהן, שהיו מנוגדות לאלו של בר-חמא, אך מצמצם, לדעתו, את הדיון שמעלה סגן-כהן ביצירתו.

*

השיר 'על הילד אברם' של אלתרמן הדגיש את הצורך הקיומי של עם ישראל במולדת משלו. "לך-לך" כי אין לך ברירה, כי אתה מגורש. אתה מגורש, אבל הדרך מובילה אל הגשמת הייעוד. המזוודה בידו הקטנה של הרב לאו מייצגת, לדבריו, לא רק נדודים, כפי שמייצגות המזוודות ביצירה של פיצ'חדזה, אלא תחושת יעוד

והמשכיות. כמאמר אלתרמן – "כי הצו שָׁרַעַם עַל אַבְרָם הָאֵב / רוּעַם עַל אַבְרָם הַנֶּעֶר".

היצירה של בר-חמא מעמתת אותנו עם הפן הפוליטי של הציונות כממשיכת דרכו של אברהם. הדיפטיך של סגן-כהן פותח בפנינו מרחב של אפשרויות להתבונן בתפקידי הציונות ובקשר שבין האדם לבין אלוהיו. השימוש הכפול במילה "שם", שעשוי להתפרש כמקום או ככינוי לאל, מרמז גם על התמודדות עם מקום המקדש בתרבות הישראלית המתחדשת: "אֶל-הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם [...] לְשׁוֹם אֶת שְׁמוֹ שָׁם – לְשִׁכְנוֹ תִדְרְשׁוּ וּבָאתָ שָׁמָּה".

הדרך הלא קונקרטיית שבה מציג סגן-כהן את הייעוד האברהמי מרמזת אולי על המחשבה שאברהם לא הצביע רק על החזון הציוני כשלעצמו, אלא "בתחילה נעשה אב לארם ולבסוף אב לכל העולם כולו" (ברכות יג ע"א).

[i] ישראל מאיר לאו, **אל תשלח ידך אל הנער**, תל אביב: מסורה לעם, 2005, עמ' 79–81. ההדגשות אינן במקור.

[ii] דוד שפרבר, **אותות: מעגל השנה והשבת באמנות היהודית העכשווית**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ט, עמ' 29.